

BİBLİYOGRAFYA :

Keşfü'z-zunûn, I-II, tür.yer.; *İzâhu'l-meknûn*, I-II, tür.yer.; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'u's-şûrûh ve'l-havâşî*, Ebûzabî 1425/2004, I-III, tür.yer.

EYYÜP SAİD KAYA

□ KELÂM. II-III. (VIII-IX.) yüzyıllarda yaşayan Mu'tezile, Havâric ve Şîa'ya mensup âlimlere bazı akaid risâleleri nisbet edilmekte, Sünnî akaid zemin hazırlayan telif faaliyetlerinin ise I. (VII.) yüzyılın sonlarından itibaren başladığı bilinmektedir (bk. AKÂİD). IV. (X.) yüzyılın ilk yarısından itibaren Mâtürîdî ve Eş'arî ekollerinin teşekkül etmesiyle Sünnî akâideden bahseden ilim kelâm niteliği kazanmış, ancak âlimler, halkı ehl-i bid'atın inançlarından korumak ve onların Sünnî akâideyi öğrenmesini sağlamak amacıyla klasik kelâm eserlerinin yanı sıra akaid risâleleri de yazmaya önem vermiş, ardından bunların şerh edilmesine girişilmiştir.

Akaid alanında ilk defa eser telif eden ve eserleri sonraki dönemlere intikal eden âlim İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'dir. Onun *el-Fıkhü'l-ekber*'inin talebelerinden Ebû Mutî' el-Belhî yoluyla gelen ve *el-Fıkhü'l-ebşat* diye adlandırılacak olan rivayetinin Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Fahrülsîlâm Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Atâ b. Ali el-Cüzcânî ve Ebû İbrâhîm İsmâîl el-Hâtîrî tarafından şerhedildiği belirtilmektedir (Brockelmann, *GAL*, I, 77; *Suppl.*, I, 285-286; Sezgin, I, 414). Hammâd b. Ebû Hanîfe rivayetiyle gelen *el-Fıkhü'l-ekber*'in en çok tanınan şerhlerinden biri Ali el-Kârî'nin *Minehu'r-ravzî'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*'i dir. Ebû'l-Müntehâ el-Mağnisavî'nin *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber* adlı eseri Osmanlı dünyasında çok tanınmıştır. Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerini kelâm kitaplarındaki konu tertibine göre *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* ismiyle bir araya getirmiş, daha sonra bunları *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* adıyla şerhetmiştir. Hammâd rivayetiyle intikal eden *el-Fıkhü'l-ekber*'in kaynaklarda adları geçen ve bir kısmının nüshaları tesbit edilebilen başka şerhleri de bulunmaktadır (bk. el-FIKHÜ'L-EKBER). Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşlerine ağırlık vererek Sünnî akâideyi özlü cümlelerle ifade ettiği *el-'Akîdetü't-Ṭahâviyye*'sinin çok sayıda âlim tarafından şerhedildiği bilinmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1143). Bu şerhlerden Sirâceddin Ömer b. İshak el-Gaznevî el-Hindî, Abdülganî el-Meydânî, Nâsirüddin el-Elbânî, İbn Ebû'l-İz ed-Dimaşkî ve Ekmeleddin el-Bâ-

bertî'ye ait olanlar yayımlanmıştır (bk. el-AKİDETÜ'T-TAHÂVİYYE). Müteahhîrîn dönemi Selef âlimlerinden Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *Lüm'atü'l-i'tikâdî'l-hâdî ilâ sebîli'r-reşâd*'ını Muhammed Sâlih el-Useymin; İbn Teymiyye'nin *el-'Akîdetü'l-Vâsiyye*'sini Muhammed Halîl Her-râs, Muhammed Sâlih el-Useymin ve Sâlih b. Fevzân b. Abdullah el-Fevzân *Şerhu'l-'Akîdeti'l-Vâsiyye* adıyla, Abdülâzîz b. Nâsir er-Reşîd *et-Tenbîhâtü's-seniyye 'ale'l-'Akîdeti'l-Vâsiyye*, Abdurrahman Nâsir es-Sa'dî *et-Tenbîhâtü'l-laṭife fî mâ ihṭevet 'aleyhi'l-Vâsiyye mine'l-mebâhişi'l-münife* ve Zeyd b. Abdullah Âlû Feyyâz *er-Ravzatü'n-nediyye Şerhu'l-'Akîdeti'l-Vâsiyye* ismiyle şerhetmiştir.

Mu'tezile kelâmcılarından intikal eden ilk eserler Câhiz'e ait olmakla beraber Mu'tezile düşüncesini günümüze ulaştıran asıl kitaplar Kâdî Abdülcebbar'a aittir. Onun *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* adlı bir külliyyat niteliğindeki eseri, Mu'tezile'nin doğuşundan V. (XI.) yüzyılın başına kadar gelen süreçte tartışılan bütün konuları içermekte olup Vâsîl b. Atâ, Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, Nazzâm, Câhiz, Kâ'bî, Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebû Hâşim gibi Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini aktarmakta ve bir anlamda şerhetmektedir (bk. el-MUĞNÎ). Kâdî Abdülcebbar'a nisbet edilecek yayımlanan *Şerhu'l-Uşûlü'l-ḥamse*'nin, müellifin *el-Uşûlü'l-ḥamse* adlı eserinin öğrencisi Kivâmüddin Mankdîm tarafından yapılan şerhi olduğu ileri sürülmektedir (bk. ŞERHU'L-USÛLÜ'L-HAMSE). *el-Mecmû' fî'l-Muḥîṭ bi't-teklîf* adlı eser ise onun *el-Muḥîṭ bi't-teklîf*'ine talebesi İbn Metteveyh'in yaptığı şerhtir. Mu'tezile âlimlerinden Zemahşerî'nin mezhebin görüşlerini savunduğu *el-Keşşâf* adlı tefsiri üzerinde daha çok itizâfî fikirleri eleştirmeyi amaçlayan şerh, hâşiye ve ta'lik türü elli aşkın çalışma yapılmıştır (bk. el-KEŞŞÂF).

Mâtürîdiyye mezhebinin ilk fikrî temelini Ebû Hanîfe tarafından atıldığı kabul edilir. Onun *el-Fıkhü'l-ebşat* adlı risâlesi şerhedildiği gibi (yk.bk.) Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin, kelâm konularına ağırlık veren *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı tefsirinin -Alâeddin es-Semerkandî'ye nisbet edilmekle birlikte içeriği Ebû'l-Muîn en-Nesevî'ye ait açıklamalardan oluşan- *Şerhu Te'vilâti'l-Kur'ân*'ı da bu arada zikredilmelidir (bk. TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN). Hakîm es-Semerkandî'nin *es-Sevâdü'l-a'zam*'ını İbrâhîm Hil-mî b. Hüseyin *Selâmü'l-aḥkem 'alâ Sevâdî'l-a'zam* adıyla şerhetmiştir. Müte-

ahhîrîn döneminde Necmeddin en-Nesevî'nin *'Akâ'idü'n-Nesevî* adlı risâlesi, Sa'deddin et-Teftâzânî başta olmak üzere Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî ve Ebû Abdullah eş-Şeyh Zeynüddin (*el-Kavlü'l-vefi*) gibi çok sayıda âlim tarafından şerhedilmiştir. Bunların içinde en meşhur olanı Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'id*'idir. Eser Osmanlı medreselerinde ve Ezher'de asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur. *Şerhu'l-'Akâ'id* üzerine yazılan şerh, hâşiye ve ta'likler Nesevî metnine yapılan şerhlerden fazla olup sayıları elli civarındadır. Bunların arasında Hayâlî, Kestelî, İsmâüddin el-İsferâyînî, Abdülhakîm es-Siyâlkûtî ve Ramazan b. Muhammed el-Hanefî'nin şerh veya hâşiyeleri meşhurdur (bk. AKÂİDÜ'N-NESEVÎ). Hakında çok sayıda şerh kaleme alınan risâlelerden biri de Ali b. Osman el-Üşî'nin *el-Emâlî* adlı manzum eseridir. Halîl b. Alâ en-Neccârî'nin *Nefîsü'r-riyâz li-i'dâmi'l-emrâz*, Ali el-Kârî'nin *Ḍav'ü'l-me'âlî fî şerhi Bed'i'l-emâlî* ve Muhammed b. Süleyman el-Halebî er-Reyhâvî'nin *Nuḥbetü'l-le'âlî li-şerhi Bed'i'l-emâlî* isimli telifleri eserin şerhlerinden bazılarıdır. Muhammed b. Malkoca'nın *Lâmiyye-i Kelâmiyye Şerhi*, Mütercim Âsım Efendi'nin *Merahu'l-meâlî fî şerhi'l-Emâlî*, Bekir Topaloğlu'nun *Emâlî Şerhi* adlı eserleri risâlenin Türkçe şerhlerinden bazıları olup Topaloğlu'nun çalışması Zaylabidin Acımatov tarafından Kırgızca'ya çevrilmiştir (Bişkek 2008; bk. el-EMÂLÎ). Ebû'l-Berekât en-Nesevî'nin *el-'Umde* adlı risâlesi başta kendisi olmak üzere (*el-'İtimâd fî'l-İtikâd*) çok sayıda âlim tarafından şerhedilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1168; Brockelmann, *GAL*, II, 253; *Suppl.*, II, 268). İbnü'l-Hümâm'ın *el-Müsâvere fî'l-'akâ'id*'i'l-mün-ciye fî'l-âhire'si üzerine yapılan şerh, hâşiye ve atıflarla Mâtürîdiyye kelâmının önemli bir kaynağı haline gelmiştir. *el-Müsâvere*'ye müellifin *Tavzîhu'l-Müsâvere* ve talebesi Kemâleddin İbn Ebû Şerîf'in *el-Müsâmere*'si dışında da şerh ve hâşiyeler kaleme alınmıştır. Hızır Bey'in her beytinde bir kelâm meselesini açıkladığı *el-Kaşîdetü'n-Nûniyye*'si üzerine de birçok şerh yazılmıştır. Talebesi Hayâlî Ahmed Efendi'nin şerhiyle Uryânî Osman Efendi'nin *Hayrû'l-kalâ'id Şerhu Cevâhiri'l-'akâ'id*'i ve Lâlezârî Mehmed Tâhir'in *el-Cevâhirü'l-kalemiyye fî taṣṭîri esrârî'n-Nûniyye*'si bu şerhlerden bazılarıdır. Dâvûd-ı Karsî'nin *Kaside-i Nûniyye Şerhi*, Manastırlı İsmâîl Hakî'nin *Me-tâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nûniyye*'si ve Mustafa Behcet Uranyevî'nin *Sünûhât-ı*

Vehbiyye ve Esrâr-ı Nûniyye'si risâle-nin Türkçe şerhleri arasında yer almaktadır (bk. el-KASİDETÜ'n-NÛNİYYE).

Mütekaddimîn dönemi Eş'arî kelâmcıları arasında şerh yöntemi yaygın bir telif türü olmamakla beraber İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-İrşâd*'i üzerine öğrencisi Selmân b. Nâsır en-Nisâbü'rî'den itibaren şerhler yazılmış, yine onun selef metoduyla kaleme aldığı *el-'Akıdetü'n-Nizâmiyye*'si M. Zâhid Kevserî tarafından şerh mahiyetinde notlar konularak yayımlanmıştır (bk. el-İRŞÂD). Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*'i için Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin kaleme aldığı şerhin (*İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn*) itikadî konuları içeren II. cildi başlı başına bir kelâm kitabı niteliğindedir. Fahreddin er-Râzî'nin kelâma dair en hacimli eseri olan *el-Metâlibü'l-'Âliye* Çelebizâde Abdurrahman Efendi tarafından şerhedilmiş (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1714), bu eserin muhtasarı kabul edilen, felsefî konulara kelâm muhtevası içinde yer verme ve ayrıca iç plan açısından sonraki Eş'arî kelâmcılarını etkileyen *el-Muhasşal'a* dair çok sayıda çalışma yapılmıştır (bk. el-MUHASSAL). Beyzâvî'nin *Tavâli'u'l-envâr*'ına yazılan şerhler arasında Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'nin *Metâli'u'l-enzâr* adlı eseri çok tanınmış ve Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.

Eş'ariyye kelâmında VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren mütekaddimîn ve müteahhirîn görüşlerini bir araya getiren şerhler dönemi başlamıştır. Adudüddin el-İcî'nin Ehl-i sünnet'in kelâm görüşlerini Eş'ariyye mezhebine göre ortaya koyan *el-Mevâkıf fî 'ilmi'l-kelâm*'ı klasik kelâm tarihinin son hacimli metni olarak kabul edilebilir. Eser İslâm düşüncesi ve Osmanlı ilim anlayışı üzerinde önemli etki bırakmış, bilhassa Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin şerhiyle birlikte Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* eserinin en tanınmış şerhi olup kaynaklarda Şemseddin el-Kirmânî, Seyfeddin el-Ebherî, Alâeddin Ali et-Tûsî, Haydar el-Herevî, İbnü'n-Nakîb el-Halebî ve Kılıczâde İshak Çelebi tarafından şerhedildiği belirtilmektedir. Öte yandan İslâm âlimlerinin Cürcânî'nin şerhi üzerine pek çok hâşiye ve ta'likat yazmaları, *el-Mevâkıf* kadar şerhinin de İslâm düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir (a.g.e., II, 1891-1892). Cürcânî'nin eserine dair kısmî şerhler arasında Kestelî'nin anlaşılması zor yedi konuyu şerhettiği risâlesiyle bu risâleye müellifinin yanı sıra İbnü'l-Hatîb Muham-

med'in yazdığı şerh zikredilebilir (a.g.e., I, 871; bk. el-MEVÂKİF). İcî'nin, küçük hacmine rağmen akaidin hemen bütün meselelerine temas eden *el-'Akâ'idü'l-'Adu-diyye*'si için yirmiye aşkın şerh kaleme alınmıştır. Bunların en meşhurları Seyyid Şerîf el-Cürcânî ile Devvânî şerhleridir. Risâle için yazılan şerhleri beğenmeyen Devvânî esere yeni bir şerh yazdığını belirtir. Osmanlı medreselerinde *Celâl* adıyla uzun müddet ders kitabı olarak okutulan Devvânî şerhi Siyâlkûtî, Gelenbevî ve Edirnevî hâşiyeleriyle birlikte basılmıştır (bk. el-AKÂİDÜ'l-ADUDİYYE). Sa'deddin et-Teftâzânî'nin *el-Makâşid* adlı eseri ve buna kendisi tarafından yapılan şerhi müteahhirîn döneminin önemli eserlerinden biridir. *Şerhu'l-Makâşid*, özellikle Osmanlı medreselerinde *Şerhu'l-Mevâkıf*'tan sonra rağbet gören kitaplar arasında yer almış, hakkında hâşiye ve ta'lik türünden pek çok çalışma yapılmıştır (Taşköprizâde, I, 632; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1780-1781). Eş'ariyye âlimlerinden Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin *el-Mukaddime fi't-tevhîd*, *'Akîdetü ehli't-tevhîd eş-suğrâ*, *'Akîdetü's-Senûsî el-vüştâ* ve *'Akîdetü ehli't-tevhîd el-kübrâ* adlı risâlelerini müellifin kendisi ve çok sayıda âlim şerhetmiştir (bk. AKÂİDÜ'S-SENÜSÎ). İbrâhim el-Lekânî'nin *Cevheretü't-tevhîd* adlı manzum akaid risâlesi önce müellifi tarafından *'Umde-tü'l-mürîd li-Cevhereti't-tevhîd*, *Telhîşü't-tecrîd li-'Umde-tü'l-mürîd* ve *Hidâyetü'l-mürîd li-Cevhereti't-tevhîd* adlarıyla şerhedilmiş, daha sonra oğlu Abdüsselâm aynı esere *İrşâdü'l-mürîd* ve *İthâfû'l-mürîd* adıyla iki şerh yazmıştır. Risâle ve şerhlerine dair başka çalışmalar da yapılmıştır (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 436-437). Eş'ariyye'de şerh ve hâşiye döneminin son önemli temsilcisi, Lekânî'nin eseri hakkında yazdığı *Tuhtetü'l-mürîd 'alâ Cevhereti't-tevhîd* adlı şerh dışında çok sayıda eser üzerine çalışmalar yapan İbrâhim el-Bâcûrî'dir (Brockelmann, *GAL*, II, 487; *Suppl.*, II, 436-437; bk. BÂCÛRÎ). Son dönem İslâm âlimlerinden Abdüllatif Harpûtî'nin *Tenkihü'l-kelâm fî 'akâ'idi ehli'l-İslâm*'ı Arapça metninin altındaki Türkçe dipnotlarıyla âdeta müellifi tarafından şerhedilmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen'in başlıca itikad ve kelâm konuları yanında İslâm inançlarına aykırı bazı modern felsefî akımları eleştirdiği *Muvazzah İlm-i Kelâm*'ı da ele alınan konularla ilgili kısa metinlerin izahıyla oluşan bir şerh mahiyetindedir.

Kur'an-ı Kerim, çeşitli hadis kaynakları ile akaid ve kelâm alanında kaleme alınan

eserlerde zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilen birçok isim ve sıfat bulunmaktadır. III. (IX.) yüzyılın son çeyreğinden itibaren bazı âlimler -her ne kadar klasik mânada "kaleme alınmış bir metin üzerine açıklama yapma" niteliği taşımasa da- esmâ-i hüsnâ konusunda "şerh" kelimesi etrafında isimlendirilen müstakil eserler kaleme almışlardır. Zeccâc'ın *Tefsîrû esmâ'illâhi'l-hüsnâ'sı*, Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâc'ın *İstikâku esmâ'illâh*'ı, Hattâbî'nin *Şe'nü'd-du'â'sı*, Halîmî'nin *el-Minhâc*'ı, Abdülkâhir el-Bağdâdî ve Beyhakî'nin *el-Esmâ'* ve *ş-şifât*'ı, Kuşeyrî'nin *et-Taḥbîr fi't-tezkîr*'i, Gazzâlî'nin *el-Makşadü'l-esnâ'sı*, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *el-Emedü'l-aḫşâ'sı* ve Fahreddin er-Râzî'nin *Levâmî'u'l-beyyînât*'ı bu tür eserlerin en önemlileri arasında yer almaktadır. Son dönemlerde de Türkçe, Arapça ve Farsça olarak birçok esmâ-i hüsnâ şerhi kaleme alınmıştır (bk. ESMÂ-I HÜSNÂ).

Şîa'nın farklı kollarına mensup âlimlerin akaid ve kelâm sahasındaki eserleri üzerine de çok sayıda şerh yazılmıştır. İmâmiyye Şîası'nda Seyh Sadûk'un *Risâletü'l-i'tikâdât*'i öğrencisi Seyh Müfid tarafından *Taḥḥiḥü'l-i'tikâd* adıyla şerhedilmiştir. Seyh Müfid ile başlayan sistematik kelâm eserleri telif geleneği sonraki âlimler tarafından devam ettirilmiştir. Nasîrüd-dîn-i Tûsî'nin *Tecridü'l-i'tikâd*'ına İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin yazdığı *Keşfü'l-murâd fî şerhi Tecridi'l-i'tikâd* adlı şerh bu ekolün ilim havzelerinde ders kitabı olarak okutulan eserler arasında yer almıştır (bk. CA'FERİYYE [Literatür]; İSNÂAŞERİYYE [Literatür]; ŞİA [Literatür]).

BİBLİYOGRAFYA :

Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id*, İstanbul 1315, s. 36, 51; Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ülûm*, I, 632; *Keşfü'z-zunûn*, I, 871; II, 1143, 1168, 1714, 1780-1781, 1891-1892, 1974; *Osmanlı Müellifleri*, I, 275; Serkis, *Mu'cem*, II, 1332-1333; Brockelmann, *GAL*, I, 77; II, 102, 253, 269-270, 487; *Suppl.*, I, 285-286; II, 268, 289-291, 436-437; *İzâhu'l-meknûn*, II, 676; Sezgin, *GAS*, I, 414; Abdülazîm ed-Dîb, *İmâmü'l-Haremeyn*, Küveyt 1401/1981, s. 50-51; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1983, I, 691-692; M. Sait Özervarlı, *Son Dönem Kelâm İlmînde Metot* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 40-44.

MUSTAFA SİNANOĞLU

□ TÜRK EDEBİYATI. Osmanlı coğrafyasında Türkçe ile birlikte Arapça ve Farsça da kullanıldığından bu alanda kaleme alınmış şerhler çok dillidir. Arapça'dan Hz. Ali, Kâ'b b. Zühayr, İbnü'l-Fâriz ve Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî; Farsça'dan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Ferîdüddin Attâr,